

מוגבלות שכלית התפתחותית: תיאוריה, מחקר והשלכות יישומיות

מיכל אל-יגון | מלכה מרגלית

מוגבלות שכלית-התפתחותית בחברה הערבית בישראל: פרספקטיבה של הֶצְטָלְבִּיּוּת (Intersectionality)

לינה בדראן, איילת גור, ופא בדראן ומייקל אשלי שטיין

תקציר

אנשים עם מוגבלות שכלית-התפתחותית (להלן-מש"ה) בחברה הערבית בישראל נמצאים בסיכון רב לחווות אפליה, הן על רקע מוגבלותם והן על רקע השתייכותם לקבוצת מיעוט אתני. מטרת הפרק היא לסקור את המחקר אודות אנשים עם מש"ה ובני משפחותיהם בחברה הערבית בישראל, מפרספקטיבה של הֶצְטָלְבִּיּוּת (intersectionality).

המושג הֶצְטָלְבִּיּוּת (intersectionality) צמח מתיאוריות פמיניסטיות ותיאוריות של גזע, כדי לתאר את ההשלכות של היות האדם משתייך למספר קבוצות מוגנות. במוקד מחקר הֶצְטָלְבִּיּוּת עומד הדיון, האם אנשים השייכים למספר קבוצות מוגנות חווים יותר אפליה מאנשים השייכים לקבוצה מוגנת אחת. נטען, כי אדם המשתייך לשתי קבוצות מוגנות יחווה גילויים רבים יותר של אפליה, וכי חווית האפליה תהא ייחודית לשילוב בין ההנחות החברתיות-תרבותיות המתלוות לאותן הקבוצות המוגנות המצטלבות. בעוד ספרות ענפה עסקה בכך שאנשים עם מוגבלויות, נשים, זקנים ובני מיעוטים נוטים להזדמנויות מצומצמות בתחומי החיים השונים, האפקט המשולב, של אדם עם מוגבלות המשתייך לקבוצה מוגנת אחרת, עדיין לא נחקר באופן מספק.

מטרת פרק זה היא לסקור את ההיבטים והאתגרים הייחודיים בחייהם של אנשים עם מש"ה ובני משפחותיהם בחברה הערבית בישראל, בתחומי חיים מגוונים, כגון: שילוב בקהילה, תעסוקה ופנאי, נישואין והורות, מתוך הפרספקטיבה של תיאוריית הֶצְטָלְבִּיּוּת.

מבוא

בשנת 2018 היו רשומים במחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות 34,807 אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית (להלן-מש"ה) בישראל. על פי נתון זה, שיעור האנשים עם מש"ה עומד על 4 לכל אלף נפש מכלל האוכלוסייה (נמר-פורסטנברג ואחרים, 2018). בחברה הערבית בישראל, אחוז האנשים עם מש"ה (0.66%) גבוה משמעותית מזה של האוכלוסייה היהודית (0.35%) (מוניקנדס-גבעון, 2017). פער זה קשור למספר גורמים, כמו: מצב סוציו-אקונומי נמוך, מחסור באבחון, טיפול ושירותים פסיכוסוציאליים, שיעור גבוה של נישואין בין קרובי משפחה, מחלות תורשתיות ונשים אשר יולדות בגיל מאוחר יחסית (סנדלר-לף ושחק, 2006; Saad et al., 2014). היעדר נתונים מדויקים אודות שיעור האנשים עם מש"ה בחברה הערבית הינו מורכב ובעייתי. למרות ששיעורם גבוה פי שניים מזה בחברה היהודית, אוכלוסייה זו זכתה לתשומת לב מחקרית מועטה, על כן קיים מחסור במאגר נתונים מדויק לגבי שכיחות ושיעור מוגבלות זו בחברה הערבית. חוקרים רבים מציינים, כי מערך הנתונים אודות אנשים עם מוגבלויות, השייכים לקבוצות מיעוט, הינו דל, מוגבל ובאיכות נמוכה. כך, למשל, בחברות מסורתיות שבהן נושא המוגבלות נתפס כרגיש לאור סטיגמות ובושה מפני חשיפה, שאלות מחקריות מסוימות רגישות עלולות להישאר ללא מענה (Glasson, 2005). מנור-בינימיני (Manor-Binyaminy, 2014) מונה בספרה "School Parent Collaborations in Indigenous Communities- pp.22" – סיבות פוטנציאליות להיעדר נתונים מדויקים על אנשים עם מוגבלויות בקהילות אינדוגניות כגון: פיזור גיאוגרפי, מגוון תרבותי, גודל קטן יחסית של אוכלוסייה זו וההבדלים התרבותיים בין העמים הילידים במדינה נתונה. כך, למשל, אנשים עם מוגבלויות בחברה הערבית, נוטים יותר לחיות עם הוריהם ולקבל תמיכות קהילתיות או משפחתיות, יותר מאשר ממקורות סיוע רשמיים או פורמליים, ועל כן לא רשומים במערך הנתונים הממשלתי. מטרת פרק זה היא לסקור את ההיבטים והאתגרים הייחודיים בחייהם של אנשים עם מש"ה ובני משפחותיהם בחברה הערבית בישראל, בתחומי חיים מגוונים, כגון שילוב בקהילה, תעסוקה ופנאי, נישואין והורות, מתוך הפרספקטיבה של תיאוריית ההצטלבות.

מסגרת תיאורטית: תיאורית ההצטלבויות

כאשר בוחנים את חוויות החיים של אנשים עם מוגבלויות, המשתייכים לקבוצות מיעוט, עולה בבירור, כי לשתי הזהויות, זהות המוגבלות וזהות ההשתייכות לקבוצת מיעוט, השפעה מצטברת ביצירת אי שוויון (De Beco, 2014; Goethals et al., 2015). המושג הצטלבויות (intersectionality), אשר צמח מתיאוריות פמיניסטיות ותיאוריות של גזע, מתאר את ההשלכות של היות האדם משתיין למספר קבוצות מוגנות (Goethals et al., 2015; Roberts & Jesudason, 2013; Shaw et al., 2012; Söder, 2009). במוקד מחקר הצטלבויות עומד הדיון, האם אנשים השייכים למספר קבוצות מוגנות חווים יותר אפליה מאנשים השייכים לקבוצה מוגנת אחת. במידה וזה כך, האפקט של האפליה עולה בהתאמה. יתרה מכך, להשתייכות לכמה קבוצות מוגנות יש השלכות על תחומי חיים רבים, הן מבחינה כמותית והן מבחינה איכותית. כלומר, אדם המשתייך לשתי קבוצות מוגנות יחווה גילויים רבים יותר של אפליה, וחווית האפליה תהא ייחודית לשילוב בין ההנחות החברתיות-תרבותיות המתלוות לאותן הקבוצות המוגנות המצטלבות (Shaw et al., 2012).

מלבד תרומתה לתיאור מצבי חיים מורכבים וניתוח מצבים של אפליה כפולה, המסגרת התיאורטית של הצטלבויות עשויה אף לשמש כלי רב עוצמה לבניית בריתות יעילות יותר בין תנועות חברתיות, ובהתארגנות יעילה יותר לשינוי חברתי (Roberts & Jesudason, 2013). בשדה לימודי מוגבלות, אנו עדים בשנים האחרונות להתייחסות גוברת לתיאורית ההצטלבויות בבחינת חוויות החיים של אנשים עם מוגבלויות (Goethals et al., 2015).

קבוצות מיעוט עם מוגבלות נמצאו כפגיעות יותר במצבי חירום עולמיים (Lisny et al., 2020). כך, למשל, במהלך מגפת ה-COVID-19, כל צורות האי-שוויון והאפליה גברו, כפי שהתבטא בשיעורים גבוהים יותר של אובדן מקום עבודה בקרב אנשים עם מוגבלות (Bergh & Dyson, 2020). מבוגרים עם מוגבלות בקבוצות מיעוט אתניות מבחינה היסטורית נוטים יותר לדווח על בריאות ירודה, וכי בריאותם הורעה בשנה האחרונה, בהשוואה לאנשים ללא מוגבלות באותן קבוצות אתניות ובהשוואה למבוגרים עם מוגבלות שאינם מקבוצת המיעוט. גם לבני מיעוטים עם מוגבלות יש גישה מוגבלת לקובעי בריאות חברתיים ורמות גבוהות יותר של עוני. (Hornor-Johnson, 2020).

לדאבון הלב, ניכר כי ההדרה הכפולה, שחווים אנשים עם מוגבלויות המשתייכים לקבוצות מיעוט, זוכה להתייחסות מועטה ברמת החקיקה, המדיניות החברתית והמחקר. אמנת האו"ם בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות (The United Nations, 2006), המשקפת את מהפיכת זכויות האדם בתחום המוגבלות, מתייחסת באופן מינורי בלבד לנושא. במבוא לאמנת האו"ם מצוין, שהמדינות, שהן צדדים לאמנה, מכירות ו-"מודאגות מהתנאים הקשים שבהם חיים אנשים עם מוגבלויות, אשר נחשפים לצורות הפליה מרובות או מוחמרות, בשל גזע, צבע, מין, שפה, דת, דעה פוליטית או כל דעה אחרת, לאום, אתניות, מוצא ילידי או חברתי, קניין, לידה, גיל או מעמד אחר" (The United Nations, 2006, Preamble). קומץ מחקרים עסק בהצטלבות שבין מוגבלות וקבוצת מיעוט אתנית. כך, למשל, דיבקו (De Beco, 2014) טען, כי אנשים עם מוגבלות המשתייכים למיעוטים גזעיים או אתניים חווים הדרה מוגברת בחברות מודרניות. המאפיינים התרבותיים והלשוניים שלהם מובילים לסטיגמה ולסטריאוטיפים, המתווספים ליחס השלילי שהם חווים על רקע מוגבלותם. הם חווים קשיים מוגברים הן במציאת עבודה והן בגישה לשירותי בריאות. האפליה על רקע גזעי או אתני מועצמת לאור כישורי תקשורת ירודים ומצב סוציו-אקונומי נמוך יותר. אחרים הוסיפו שמוגבלות, השתייכות לקבוצת מיעוט, גיל ומגדר מצטלבים ביצירת אפליה ביצירת הזדמנויות מופחתות מבחינה חינוכית, תעסוקתית, כלכלית, בריאותית ותפקודית (Moodley & Graham, 2015; Shaw et al., 2012; Warner & Brown, 2011). אנשים עם מוגבלות בחברה הערבית בישראל, הינם דוגמא מובהקת לקבוצה בעלת שתי זהויות מצטלבות, שזכתה לתשומת לב מחקרית מועטה, שראוי להתייחס אליה. הפרקים הבאים ידונו בהרחבה במאפיינים של הזהות האתנית של קבוצה זו, על ידי תיאור מאפייני החברה הערבית אליה היא משתייכת, וייתחומו לאתגרים ולחסמים השונים בגלל היותם עם מוגבלות ובני קבוצת מיעוט.

החברה הערבית בישראל: בין מודרניות למסורת

האוכלוסייה הערבית, המהווה 21% מכלל האוכלוסייה בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020א), מורכבת מאוכלוסייה מוסלמית (85.1%), דרוזית (7.6%) ונוצרית (7.3%), (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020ב). אוכלוסייה זו, הנחשבת למיעוט מוחלש מבחינה פוליטית, חברתית וכלכלית, מתמודדת עם מאפיינים סביבתיים ייחודיים לה

כחברה ערבית וכמיעוט אתני במדינת ישראל, כגון: פער גדול בין הצרכים בשירותי בריאות וחינוך, אבטלה, עוני, ותנאי בריאות פיזית ונפשית קשים (Azaiza, 2013). היישובים הערביים נמצאים לרוב בפריפריה (חביב ואחרים, 2010), ומאופיינים בקשיי נגישות של תחבורה ציבורית, מחסור בשירותים שונים, תנאי דיור ירודים (רכס, 2009) ומחסור בתוכניות קידום מותאמות לצורכי החברה ולמאפייניה (רוזן ואחרים, 2008). המעמד החברתי-כלכלי של האוכלוסייה הערבית נמוך יותר מהאוכלוסייה היהודית (חדאד חאג' יחיא, 2017; מוניקנדס-גבעון, 2017).

החברה הערבית בישראל מאופיינת כחברה פטריארכלית והיררכית, המדגישה לכידות משפחתית, קונפורמיות ותלות הדדית קהילתית (Abo-Rass et al., 2020). המשפחה הינה הארגון החברתי הקולקטיבי המשמעותי ביותר עבור הפרט, המספק תמיכה כלכלית, חברתית ונפשית. כמקובל במערכת פטריארכלית, האבות מהווים מקור של סמכות בכל הנוגע לקבלת החלטות במשפחה ולסוציאליזציה של הילדים. תפקידי הנשים מתמקדים בניהול משק הבית, גידול הילדים ודאגה ללכידות המשפחתית ושלום הבית, ומהילדים נדרשת צייתנות (Blit-Cohen & Jammal-Abboud, 2017; Gur et al., 2020). המשפחה המורחבת גרה בקרבה פיזית לילדים, הם מבליים את רוב זמנם הפנוי יחד, ומנהיגי המשפחה מעורבים באופן אינטימי בחייהם של בני המשפחה (חג' יחיא-אבו אחמד, 2006).

במהלך העשור האחרון, עוברת החברה הערבית בישראל תהליך מודרניזציה, ומתרחש בה מעבר מחברה קולקטיבית מסורתית לחברה המושתתת על המשפחה הגרעינית. בתוך כך עולה רמת ההשכלה הכללית, עולה מספר הנשים המצטרפות למעגל העבודה ונוצר פער בין דור ההורים לדור הילדים. הגורמים הללו מביאים לשינויים במבנה החברה וערכיה. לצד שינויים אלה, הקשרים המסורתיים ממשיכים להתקיים והשפעתם על הציבור עודנה חזקה (ג'ראייסי, 2013). תמורות אלה מביאות לשינוי ביחס החברתי כלפי אנשים עם מוגבלויות בכלל ואנשים עם מש"ה בפרט כפי שיתואר בפרקים הבאים.

היחס כלפי אנשים עם מוגבלויות בדת האסלאם

בחברה הערבית בישראל העמדה הרווחת כלפי אנשים עם מוגבלויות עדיין שלילית ומשפחות לילדים ובוגרים עם מוגבלויות נוטות לדחייה של סיוע ממקורות רשמיים, אם כי מחקרים עדכניים מראים מגמה מעודדת של

שינוי לעבר יחס חברתי חיובי יותר (אבו עסבה, 2014; אבו עסבה ואבו נסרה, 2014).

למרות שהחברה הערבית מוגדרת כ"חברה במעבר", היא מתייחסת לנושא של מוגבלות דרך ההשקפות המסורתיות והדתיות. ביטויים כגון חקוק אל-מועֶוֶקִין (זכויות בעלי המוגבלויות) הפכו לביטויים מרכזיים בספרות המודרנית באסלאם. גם בהשוואה לשימוש הנרחב במונח "זכויות בעלי מוגבלויות" בימינו, הרי שהיה זה מונח מרכזי בדיונים ההלכתיים על אנשים עם מוגבלויות. זכויות המקופחים מוזכרות בקוראן מספר פעמים: יש לדאוג לצרכיהם ומודגש שיש להגן על כבוד האנשים בעלי המוגבלויות ואין לזלזל ביכולותיהם (בדראן וגור, 2020).

היחס לאנשים עם מוגבלויות בחברות מוסלמיות, ובכלל זה החברה הערבית-מוסלמית בישראל, אינו מושפע אך ורק מזכויותיהם כפי שהן מוגדרות בהלכה האסלאמית או מפסיקות חכמי הלכה, אלא גם מאמונות עממיות או מפרשנויות עממיות לאמונות מוסלמיות. על פי האסלאם, ניתן לראות במוגבלות – קדר – מעשה ידי האל, חלק מהגורל האישי. אמונה רלוונטית נוספת היא האמונה בשכר ועונש: כמה טקסטים בקוראן ובחדית' מבטיחים הן "מקופחים" והן למטפלים בהם שכר לסובלנותם הן בעולם הזה והן בעולם הבא. הבטחה זו מעודדת מוסלמים רבים לתמוך במוגבלים, בין אם מדובר בקרובי משפחה או בזרים (בדראן, 2020).

הורים שמקבלים בתדהמה את העובדה שנולד להם ילד עם מוגבלות עשויים לפנות לדת כדי להסביר את קשייהם ולהתגונן מפני סטיגמה חברתית. למשל, ישנם הורים לילדים עם מוגבלויות המייחסים את המוגבלות לעצמם ורואים בה עונש מאללה, קללה על ההורים והמשפחה, או פשוט גזירה משמיים שיש לקבלה. הסכנה בגישה זו היא שהורים המסתמכים על אמונות אלו, עלולים לסרב לטיפול (Ghaly, 2008) או כסיבה שלא לתת לילדים את מלוא הטיפול המגיע להם (Hasnain et al., 2008). יחד עם זאת, באסלאם אין סתירה בין אמונה ברצון האל לבין פנייה לטיפול.

הבושה (עיב) מכבידה אף היא על הטיפול באנשים עם מוגבלויות. רבים מאמינים שחסד – קנאת הזולת או עין הרע – הם הגורמים למוגבלות. בהתאם לכך, רבים מבקשים "לטפל" במוגבלות בעזרת קמיעות או "טיפולים רוחניים" אחרים, כמו כישוף (Hasnain et al., 2008). צורת התמודדות אחרת הנגזרת מהבושה, היא התכחשות למוגבלות או הסתרת הילד מעיני החברה והרחקתו מפעילויות חברתיות, וזאת בניגוד ליחס השוויוני שנדרש בקוראן ובסונה.

ככלל, קיים קשר בין מעמד סוציאקונומי לבין הגישה לטיפול באנשים עם מוגבלויות: ככל שהמעמד הסוציאקונומי גבוה יותר, כך גדלים הסיכויים לפנייה לטיפול ברוח האסלאם האמיתית ולהתרחקות מ"פולקלור". להבדיל מכך, בקהילות כפריות ישנה אחיזה חזקה יותר לאמונה ברוחות רפאים ובכישוף (Saul & Philips, 1999).

תפיסות חברתיות כלפי אנשים עם מש"ה בחברה הערבית בישראל

בחברה הערבית בישראל עדיין שלטת עמדה חברתית שלילית כלפי אנשים עם מש"ה, הנתפסים כתלותיים, כבעלי פוטנציאל למידה נמוך, ובעלי סיכויים מוגבלים להשתלבות חברתית. באופן כללי, ישנן דאגות וחששות מפני פגיעה פיזית או נפשית באנשים עם מש"ה והאחרונים נתפסים על ידי הוריהם כחסרי אונים וכמטרה קלה לניצול ולפגיעה (ארסלאן, 2012). לפיכך, החברה מעודדת מגורים במסגרות מוגנות וסגורות (אבו עסבה, 2014; אבו שקארה, 2010). אלקרינאוי וסלונים-נבו (2009), במחקרם על החברה הבדואית, מצביעים על כך שהורים בדואים לילד עם מש"ה בישראל תיארו חוויות קשות ביחס החברה הכללי כלפי ילדם "החריג" וכלפי משפחתם, הם היו מתויגים בסטיגמות שליליות, אשר עוברות גם להוריהם ולבני משפחה נוספים, מה שמקשה על ההתמודדות שלהם ופוגע בסיכויי בנות המשפחה להתחתן.

נראה, כי תפיסה זו החלה להשתנות במהלך העשור האחרון כתוצאה מפיתוח תכניות להעלאת המודעות בקרב האוכלוסייה הערבית ופרויקטים לשילוב חברתי של אוכלוסיית מש"ה בחברה, וכי החברה הערבית נושאת בעמדות חיוביות מתונות יותר כלפי אנשים עם מש"ה. כך, למשל, אבו עסבה ואבו נסרה (2014) מצביעים במחקרם בקרב משפחות לילדים עם מש"ה ומשפחות לילדים ללא מש"ה, על יחס חיובי מתון כלפי אנשים עם מש"ה וכלפי משפחותיהם. עוד נמצא, כי המשפחות אשר להן ילד עם מש"ה ביטאו עמדות חיוביות יותר ממשפחות שאין להן ילד עם מש"ה, וכי ככל שרמת השכלת ההורים גבוהה יותר נמצא יחס חיובי יותר.

מחקרים נוספים מצביעים על עמדות חיוביות כלפי שילוב חברתי של אנשים עם מש"ה בחברה הערבית בישראל בקרב אנשי מקצוע, כמו עובדים סוציאליים (Gur, Gnaeem-Badran & Stein, 2020) ובקרב רופאים (Morad et al., 2004).

חשוב להכיר בהשפעה של ההיבט המגדרי על עמדות חברתיות כלפי אנשים עם מש"ה. כך, למשל, ארסלאן (2012) מציינת כי בקרב אבות

למתבגרים עם מש"ה נמצאו הבדלים מגדריים באוריינטציית העתיד של ילדיהם: האבות סברו כי לבנים צפוי עתיד מבטיח יותר מזה הצפוי לבנות, דבר שמוסבר על ידי הציפיות השונות בין שני המינים, ציפיות נמוכות מהבנות לעומת גבוהות מהבנים. פערים דומים נמצאו בתפיסות ביחס לשילוב בתעסוקה, כפי שיתואר בהמשך. במחקרו של חיג'אזי (2012), שבדק את איכות חייהם של מבוגרים עם תסמונת דאון בחברה הערבית, נמצאו הבדלים מגדריים, וכי בקרב הנשים, ההשתתפות והאינטראקציה בין השתתפות ותפקוד מנבאים באופן מובהק את איכות החיים, כך, שככל שההשתתפות החברתית פחתה כך גברה איכות חייהן. בנוסף לכך, בקרב נשים עם תסמונת דאון בעלות תפקוד גבוה יותר קיימת איכות חיים גבוהה יותר. יש לציין, שקשרים אלו לא נמצאו בקרב הגברים.

למרות המגמה המעודדת של שינוי בעמדות כלפי אנשים עם מש"ה, עדיין ניכרת השפעה לסטיגמה החברתית כלפי אוכלוסייה זו ולמאפיינים כלכליים, אשר משפיעים על הנכונות לשימוש בשירותים כלליים, כדוגמת תעסוקה ופנאי, כפי שיפורט בהמשך.

מצב כלכלי ושימוש בשירותים

מחקרים מצביעים על כך, שמידת השימוש בשירותים חברתיים וקהילתיים בקרב אנשים עם מש"ה ובני משפחותיהם בחברה הערבית בישראל נמוכה ביחס לאוכלוסייה היהודית (Gur et al., 2020; Werner, 2019). שיעור האנשים עם מש"ה בחברה הערבית שמקבלים שירותים עומד על 25.7% מכלל מקבלי השירותים בשל מוגבלותם, לעומת 72% בחברה היהודית (מוניקנדס-גבעון, 2020). במחקר חלוצי, שבחן את הפערים הפסיכו-סוציאליים והכלכליים בקרב בתי אב יהודים וערבים לילדים ובוגרים עם מש"ה, נמצא, שמשקי בית ערבים נוטים להיות בעלי מעמד סוציו-אקונומי נמוך יותר מאשר יהודים, מאופיינים בהכנסה נמוכה יותר לנפש, ויכולת פחותה להתמודד עם הוצאה בלתי צפויה. ביחס לצריכת שירותים פסיכו-סוציאליים, משפחות ערביות מדווחות על שימוש נמוך יותר בשירותים חברתיים, בהשוואה למשפחות יהודיות, ונשענות יותר על תמיכה חברתית מקרובי משפחה (Gur et al., 2020).

בדומה לכך, גם ורנר (Werner, 2019) מצאה, שהורים ערבים דיווחו על רמות נמוכות יותר של שימוש בשירותים חינוכיים ובשירותים חברתיים, בהשוואה להורים יהודים. היא הסבירה זאת בכך, שלהורים ערבים יש פחות ידע והבנה של מערכת השירותים, יכולת כלכלית נמוכה יותר, פחות ניסיון

קודם בפנייה לשירותים, והתמודדות עם עמדות שליליות יותר וחוסר ידע מצד אנשי מקצוע.

בהתאם לכך, נמצא, שמשפחות בחברה הערבית מעדיפות לקבל עזרה ממקורות לא פורמליים (במסגרת המשפחתית) מאשר במסגרת שירותים חברתיים פורמליים. דובדבני ועבוד (Duvdevany & Abboud, 2003) מצאו, כי בקרב אימהות ערביות, ככל שכמות משאבי התמיכה הבלתי פורמליים גבוהה יותר, כך רמת הלחץ שחוו האימהות נמוכה יותר.

ניתן להסביר את הפערים בשימוש בשירותים באמצעות הנגישות הנמוכה של השירותים בחברה הערבית (חיג'אזי, 2018). כמו כן, ייתכן ומגמה זו קשורה לסטיגמה החברתית כלפי אנשים עם מש"ה. מדו"ח העוני השנתי (המוסד לביטוח לאומי, 2018) עולה, כי משקי בית ערבים מייצגים כ-39% מהמשפחות העניות בישראל, בעוד שהם מהווים רק 15% מהמשפחות בחברה. מרבית בתי האב הערבים של משפחות לילדים ובוגרים עם מש"ה גרים ביישובים כפריים ופריפריאליים וחווים מחסומי שפה, תרבות ותשתית לקויה, שעשויים להגביל את נגישותם לזכויות חברתיות (מוניקנדס-גבעון, 2017). כמו כן, הבדלים תרבותיים משמעותיים קיימים גם בין הורים ערבים ויהודים לילדים עם מש"ה. הורים יהודים מתוארים לרוב כבעלי אשמה, ואילו הורים ערבים נוטים להיות מכוונים לבושה. לאור זאת, ההורים היהודים נוטים יותר להסתמך על שירותים מקצועיים, ואילו הנטייה של ההורים הערבים היא להתמודד ולתמוך בילד עם מוגבלות במשפחה המורחבת (מזאוי-מרגיה, 2001).

תעסוקה

מנתונים רשמיים עולה, כי כ-11,000 אנשים עם מש"ה אינם משולבים במסגרות תעסוקה של משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים בישראל (בוקניק, 2012) (להרחבה על תעסוקת אנשים עם מש"ה, אנא ראה אבו עסבה ואבו ראס, 2019). הספרות מצביעה על כך, שבאופן כללי, אנשים עם מש"ה שואפים לעבוד ולקבל שכר לעמלם, דבר שמפתח את תחושת הערך העצמי והחיוניות שלהם. עוד עולה, כי ההיצע התעסוקתי היום הינו חסר ביותר, בעיקר בפריפריה ובמגזר הערבי (בוקניק, 2012). העמדות השליליות של חלק מהמשפחות הערביות כלפי אנשים עם מש"ה מקשות על השתלבותם בשוק התחרותי. בחברה הערבית, לאור התלות הקיימת בין המשפחה לאדם עם המוגבלות, הדבר עלול לפגוע הן בסיכויי ההשתלבות המוצלחים והעצמאיים של

האדם עם מש"ה והן בפרנסת המשפחה ואפשרויות העבודה שלה. ואבו ראס (2019), בחנו את העמדות של מעסיקים, הורים לאנשים עם מש"ה ושל עובדים ללא מוגבלות, בנוגע לסוגיית השילוב התעסוקתי של אנשים עם מש"ה בחברה הערבית בישראל, ומצאו שהורים העדיפו מרכזי יום טיפוליים כפתרון תעסוקתי והחזיקו עמדות פחות שליליות בהשוואה לשתי הקבוצות האחרות. עוד נמצא, כי העובדים ללא מוגבלות הביעו חששות רבים יותר מאשר שאר הקבוצות לגבי עבודת אנשים עם מש"ה. המחקר מציג תוצאות מדאיגות לכך ש-31% מהאנשים עם מש"ה לא נמצאו במסגרת תעסוקתית ולא עבדו בשוק החופשי, ומבין אלה שהיו משולבים במסגרת ממסדית, כ-40% נמצאו במסגרת מרכזי טיפול ושיקום המוגדרים כ"תעסוקה ללא עבודה".

גם בתחום התעסוקתי, ניכרת השפעת המגדר. נמצא, שמתבגרים עם מש"ה עבדו תמורת שכר והודות לכך הם צברו ניסיון רב יותר מאשר המתבגרות, מה ששיפר את תחושת הסיפוק וההערכה האישית שלהם. ניכר כי הציפיות החברתיות מהגברים להיות מפרנסים משתקפות גם בחיי המתבגרים עם מש"ה. הם דיווחו על חששות גבוהים מאלה של הבנות בחשיבות רכישת מקצוע, על מנת לעמוד בציפיות החברה (ארסלאן, 2012).

פנאי

המחקר בתחום הפנאי עבור אנשים עם מש"ה בחברה הערבית דל ביותר. סמארה-יוסף (2014), שבחנה את דפוסי ההשתתפות בפעילויות פנאי של ילדים עם וללא מש"ה בחברה הערבית בישראל, מצאה, שילדים עם מש"ה השתתפו במגוון מצומצם יותר של פעילויות פנאי, וביצעו יותר פעילויות בסביבת הבית, בהשוואה לילדים ללא מוגבלות. עוד נמצא שככל שילדים עם מש"ה נתקלו ביותר חסמים סביבתיים, כך תדירות ומגוון ההשתתפות, וגם מידת ההנאה מההשתתפות היו נמוכים יותר.

עזאזה ואחרים (Azaiza et al., 2012) בחנו את ההשתתפות בפעילויות פנאי של אנשים עם מש"ה, תוך התייחסות לפערים בין יהודים לערבים. ממצאיהם מדגישים את האפליה הכפולה שחווים אנשים עם מש"ה בחברה הערבית. בעוד יהודים וערבים עם מש"ה ממעטים להשתתף בפעילויות פנאי, מה שמשקף את חוסר ההשתלבות הממשי שלהם בחברה, גם אם הם חיים בקהילה, המשתתפים הערבים מראים שיעור השתתפות נמוך יותר בהשוואה לעמיתיהם היהודים.

ניתן לזהות כמה הסברים אפשריים למגמה זו. ראשית כל, בהשוואה ליהודים, נראה שבחברה הערבית השימוש בשירותים חברתיים נמוך יותר. שנית, האוכלוסייה הערבית מכירה בתפקוד הקוגניטיבי כמפתח רב ערך להשתתפות בפעילויות פנאי. אנשים עם מש"ה בעלי תפקוד קוגניטיבי נמוך עלולים להישאר מבודדים עקב תחושות בושה שחשו על ידי עצמם או על ידי משפחותיהם. לצד זאת, ניתן לטעון, כי תרבות הפנאי אינה מפותחת מספיק עבור אנשים ללא מוגבלות בחברה הערבית, דבר שמקשה על פיתוח פעילויות מעין אלו עבור אנשים עם מש"ה. הספרות המחקרית מציינת, כי קיים מחסור בהיצע מגוון של מוסדות תרבות בסיסיים, כדוגמת ספריות ציבוריות וספריות בתי-ספר, ומחסור בתחומי פנאי ובילוי מותאמים, כגון: יצירה ואומנות ביישובים ערביים (עראקי, 2017). לצד זאת, מתווסף המרכיב הכלכלי הנמוך, שפוקד לא מעט משקי בית בחברה הערבית בהשוואה לחברה היהודית, שמשפיע על הנכונות לבילוי בשעות הפנאי, בכך שניתנות העדפות להשקיע את הכסף בתחומים חיוניים יותר מאשר הפנאי. בנוסף, ניתן להסביר את ההשתתפות המוגבלת בפעילויות הפנאי באמצעות אי הנגישות הסביבתית והחברתית בחברה הערבית, המהווה מרכיב מכריע להשתתפות אנשים עם מש"ה בפעילויות פנאי בקהילה (סמארה-יוסף, 2014; Azaiza et al., 2012).

ההשתלבות של אנשים עם מש"ה בחברה הכללית אינה מצומצמת אך ורק לשילוב תעסוקתי או במסגרות של פנאי, אלא היא כוללת שילוב אמיתי בחיי החברה הכלליים, כולל נישואין והקמת משפחות.

נישואין, הורות וחיי משפחה

ההשפעה של המבנה הפטריארכלי בחברה הערבית בישראל ניכרת במיוחד בחייהם של אנשים מש"ה בתחומי הנישואין וחיי משפחה. בשנים האחרונות, כמה מחקרים עסקו בנושא זה מזוויות שונות. נמצא, שגברים עם מש"ה הם בעלי סיכוי גבוה יותר להתחתן ולהקים משפחה מאשר נשים עם מוגבלות (גנאים-בדראן וגור, 2020). בנוסף, מחקרים אחדים מתארים בהרחבה תופעה מוכרת בחברה הערבית, שגברים עם מש"ה נישאים לנשים ללא מוגבלות ומקימים משפחות (Gur, Gnaeem-Badran, & Stein, 2020; Manor-Binyamini, 2018). לעומת זאת, נישואי נשים עם מש"ה הם נדירים (Gur, Gnaeem-Badran, & Stein, 2020).

מנקודת מבטם של עובדים סוציאליים, העובדים עם משפחות שבהן יש הורה עם מש"ה בחברה הערבית בישראל, נמצא, שהמניעים המרכזיים לנישואין מצד משפחת הבעל הם רצונם להמשכיות המשפחה ודאגה לעתידו של בנם עם המוגבלות לאחר לכתם מן העולם. מצד הנשים ללא המוגבלות, המניעים המרכזיים לנישואין הם היעדר הזדמנויות ורצון לפתוח בחיים עצמאיים. במחקר אף סווגה מעורבותו של האב עם מש"ה בחיי המשפחה בשלוש רמות: 1 – מעורבות חלקית על פי רמת התפקוד של הבעל. 2 – נוכחות בחיי המשפחה ללא מעורבות אקטיבית אך גם ללא הפרעה לחיי משפחה תקינים. 3 – הפרעה לחיי משפחה תקינים, המאפיינת בעיקר גברים עם התנהגות מאתגרת. בשל היעדר מעורבות אבהית מלאה, הנשים ללא המוגבלות תוארו כחוות קשיים יום-יומיים ניכרים. עם זאת, מרביתן תוארו כמי שהשלימו עם מציאות חייהן, על רקע התגמול הנפשי חברתי של המעמד החברתי הנלווה להיותן רעיות ואימהות (Gur, Gnaeem-Badran, & Stein, 2020).

עובדים סוציאליים במחקר אחר ביטאו עמדה אמביוולנטית בעניין זה (אבו אלעולא, 2014). הם תיארו את הנישואין האלה ככפייה והגדירו אותם כנישואי שידוכין. הם מגנים את הנישואין האלה מתוך אמונה שהם מבטאים את המעמד הנחות שיש לנשים ערביות, אך מצד אחר הם נמנעים מנקיטת עמדה חד משמעית הקוראת למניעתם. במחקר זה מתוארת מעורבות משפחת הגבר עם מש"ה בבחירת בת הזוג וטשטוש הקווים שיכולים להבליט את מוגבלות בנם, כגון: פגישות בינו לבין הכלה ביחד בתקופת האירוסין. נשים אלה מגלות את המוגבלות לאחר הנישואין. בהקשר זה, גור ושטיין (2019) מצאו, שהעובדים הסוציאליים העידו, כי בחלק ניכר מן הנשים קיימת מודעות באופן מלא למוגבלות הבעל המיועד ולחומרתה, וחלקן היו מודעות באופן חלקי.

מניתוח ראיונות עומק של 15 נשים בדואיות משכילות הנשואות לגברים עם מש"ה לגבי הסיבות לנישואין אלה, הוצגו שש סיבות עיקריות: הצורך בעצמאות; גיל; לחצים משפחתיים וחברתיים; קבלת הגנה סוציאלית של הבעל או הגבר; גוף; והרצון בילדים (Manor-Binyamini, 2018). תופעת הרווקות המאוחרת תופסת שיקול מכריע בעת ההחלטה לגבי נישואין בחברה הערבית. הגיל הממוצע שבו נישאות נשים ערביות הוא 20 לעומת 25 לגברים. נשים ערביות הנמצאות בתקופת "רווקות מאוחרת" מקבלות מעמד חברתי נמוך בהשוואה לאלה הנשואות, דבר שיוצר לחץ בלתי פוסק להינשא. נשים אלה, בדרך כלל, נמצאו כבעלות השכלה נמוכה, חסרות הכנסה עצמאית וחסרות נגישות לזכויות בסיסיות, כגון: דיור עצמאי

(סטריאר וזידאן, 2015).

מעורבות כזו כוללת לפעמים את עזרת הדודים והסבים בניהול החיים של האדם עם המוגבלות, או זו של משפחתו הגרעינית, והיא נתפסת כחויבת ומתבקשת פעמים רבות (גנאים-בדראן וגור, 2020). גור ואחרים (Gur, Gnaeem-Badran & Stien, 2021) תיארו את מעורבות הסבים והסבתות בחיי המשפחות בהן יש אב עם מש"ה ואם ללא מוגבלות. מנקודת מבט הסבים והסבתות, זו נתפסת כתמיכה אינטנסיבית וחלק מהמחויבות שלהם במסגרת הנורמות החברתיות המקובלות, ואילו מנקודת מבט הנשים עצמן, מעורבות זו נתפסת כחודרנית ושתלטנית. הפער בין שתי תפיסות אלה יוצר סוגיה ודילמה בקרב העובדים הסוציאליים המטפלים במשפחה. מצד אחד, הם מכירים בחשיבות התפקיד הקריטי שיש למבוגרים בחברה הערבית במתן סיוע ותמיכה, אך מצד שני, הם הביעו הכרה ואמפתיה להתמודדות הנשים.

הורות לילדים עם מש"ה בחברה הערבית בישראל

משפחות ערביות לילדים עם מוגבלויות מדווחות על איכות חיים משפחתית נמוכה יותר, בהשוואה למשפחות יהודיות (Roth & Brown, 2017). נראה, שבעוד כלל המשפחות לילדים עם מוגבלויות מתמודדות עם אתגרים רבים, משפחות המשתייכות לקבוצות מיעוט (במקרה זה, משפחות ערביות ישראליות) מתמודדות עם אתגרים נוספים. ניתן להניח מכך, שהמציאות החברתית, הפוליטית והתרבותית משפיעה באופן שונה על אזרחים הנמנים עם הרוב היהודי ועל אלה הנמנים עם המיעוט הערבי בישראל. גורמים אלה משפיעים באופן שונה על איכות חייהן של המשפחות. משפחת האדם עם המוגבלות בחברה הערבית מצביעה על תחושות של בושה יותר מאשר במשפחות היהודיות (כורית, 2001).

במחקרה של מנור-בינימיני (Manor-Binyamini, 2010), שמשווה בין אימהות בדואיות בישראל לילדים עם וללא מש"ה, נמצא שאימהות לילדים עם מש"ה דיווחו על תפקוד משפחתי נמוך יותר, נטל גבוה יותר, תחושת קוהרנטיות נמוכה יותר, ויכולות התמודדות נמוכות יותר מאשר אימהות לילדים ללא מש"ה. ממצאים דומים עולים בקרב אימהות דרוזיות (Manor-Binyamini & Nator, 2016). מחקר נוסף הצביע על כך, שאימהות ערביות לילדים מתבגרים עם מש"ה חוות יותר קשיים ומתח מאשר אימהות לילדים עם מוגבלות אחרת (Manor-Binyamini & Naamneh, 2020). אלקרינאוי ואחרים (Al-Krenawi et al., 2011) מוסיף, כי בקרב משפחות לילדים עם

מש"ה, התפקוד המשפחתי ירוד ושביעות הרצון הזוגית נמוכה. נראה, כי נטל ההתמודדות הוא כבד, בשל המשימות והקשיים הרבים המוטלים על האם בגידול ילד עם מש"ה, עם מעט מאד סיוע מאחרים. יש לציין, כי בשל הסטיגמה המוצמדת למשפחות עם ילדים עם מוגבלויות התפתחותיות, רוב האימהות נמנעות מלבקש סיוע מגורמים פורמליים. כמו כן, כיוון שבחברה הערבית מקובל פחות לחשוף רגשות, אימהות נוטות לקבל יותר תמיכה חומרית, כדוגמת עזרה במשימות יום-יומיות, מאשר תמיכה רגשית, דבר שעלול לגרום לשימור מצוקתן הנפשית (עודה, 2014). בהקשר זה, מחקרים אחדים התמקדו בתפקיד של הסבים והסבתות. מתן תמיכה וסיוע מהמשפחה המורחבת עשוי לתת תחושה של העצמה וסיפוק עצמי בקרב הסבא והסבתא, במיוחד כאשר הם אלה שנותנים סיוע זה. כך עולה ממחקר שבדק את ההבדל בין סבתות ערביות לילדים עם וללא מש"ה, בו נמצא, שהערך העצמי של סבתות לנכדים עם מש"ה היה גבוה יותר מרמת הערך העצמי של סבתות לנכדים ללא מש"ה. יתכן, שתפקידן המיוחד של סבתות אלה במשפחות ילדיהן עם המוגבלות ותחושת החיוניות והמסוגלות המתלווה אליו, בצד ההערכה והכרת התודה מצד משפחתן, גורמת להן לתחושת ערך עצמי גבוהה יותר (זבידאת, 2017). עם זאת, במחקר אחר נמצא הבדל בין תפיסת האימהות לילדים עם מש"ה את תמיכת הסבתות לבין תפיסת הסבתות עצמן לגבי תמיכתן, כך שהאימהות תפסו את התמיכה כפחות חיובית בהשוואה לסבתות (פינדלר ואחרים, 2017).

אחד התחומים בהם בולטת ההשפעה של נורמות חברתיות ודתיות בהקשר של משפחות לבוגרים עם מוגבלויות הינו הנושא של השמה חוץ-ביתית. כפי שצוין קודם, המשפחה תופסת את עצמה כמחויבת לטפל באדם עם המוגבלות ועל כן מסרבת לא מעט פעמים להעביר את הבן או הבת עם מש"ה למסגרות מגורים חוץ-ביתיות. תמיכה לכך ניתן לראות במחקרם של נסר ואחרים (Nasser et al., 2017), שמצאו ארבעה אלמנטים מכריעים בעת קבלת החלטות בקרב הורים ערבים לילד או בוגר עם מש"ה בעת ההשמה החוץ-ביתית: (א) התנגדות ראשונית להשמה החוץ-ביתית ותפיסתה כנטישה וכישלון הורי; (ב) שחיקה בעקבות קשיים מצטברים וחוסר סיוע; (ג) ניסוח מחדש של ההשמה כ"רוע" הכרחי; ו-(4) הקלה מהולה באשמה, כאב, ואמביוולנטיות בעקבות ההשמה. ההחלטה בהקשר זה היא תוצאה של אינטראקציות מורכבות של גורמים הקשורים למשפחות כיחידות משולבות, ומחסור במשאבים ושירותים

תומכים הנובעים מפערים חברתיים. תהליך קבלת ההחלטות אינו אוניברסאלי, וההחלטה להשמה חוץ ביתית בקרב הורים ערבים מתקבלת לאחר מאמצים רבים לגדל את הילד עם מש"ה בבית (נסר, 2013). נראה, כי תהליך ההשמה למסגרת מגורים חוץ-ביתית קשורה להיעדר משאבים ולשירותים נגישים ומותאמים תרבותית בקהילה. כמו כן, חשוב לבחון את תהליך ההשמה החוץ-ביתית בחברה הערבית תוך התייחסות לכך שמשפחות ערביות נוטות יותר לחיים בעוני, כמו גם לשינויים בנורמות של תמיכה הדדית בקרב בני המשפחה המורחבת.

אבו שקארה (2010), שבחנה את עמדות ההורים הערביים לקבלת ילד עם מש"ה והמעבר שלו לדיור עצמאי בקהילה, מוסיפה, שככל שההורים מדגישים יותר את חשיבות המשפחה המורחבת, כך הם פחות מוכנים ליציאה של ילדיהם למגורים עצמאיים בקהילה. בנוסף לכך, נמצא, שמשפחות הגרות באזורים שיש בהם מסגרות דיור המתאימות (גיאוגרפית ותרבותית) למגורי עצמאיים בקהילה, הפגינו מוכנות גבוהה יותר ליציאה למגורים עצמאיים. יש לציין, שברוב האזורים יש מחסור בדיור קהילתי מותאם תרבותית.

דין ומסקנות

בשנים אחרונות, יותר ויותר מחקרים בוחנים את מצבם של אנשים עם מוגבלויות מפרספקטיבה של הצטלבויות, קרי, תוך הכרה באופן בו המוגבלות מזווגת עם קטגוריות נוספות של "שונות" כמו גזע, מגדר, גיל, מיניות, ועוני, ומעצימה את אי השוויון. כך, אנשים עם מש"ה עשויים להתמודד עם אתגרים מרובים, בשל ההצטלבות של המוגבלות עם קטגוריות נוספות של "שונות". הבנת הזיווג בין הצטלבויות שונות עשוי לסייע בבניית שירותים מותאמים למאפיינים הייחודיים לאוכלוסייה.

באופן כללי, המצב בחברה הערבית בישראל עגום במיוחד לנוכח הזנחה ואפליה ממסדית רבת שנים, אשר באה לידי ביטוי באחוזי עוני מוגברים ובאי-שוויון קיצוני בין האזרחים הערבים לבין האזרחים היהודים בתחומי החינוך, הבריאות, הרווחה, התעסוקה ועוד (חיידר, 2005; חיידר, 2010). בשדה המוגבלות, בדומה לחברה היהודית, אנשים עם מוגבלות בחברה הערבית חשופים לרמות שונות של הדרה, דעות קדומות וסטיגמות. ההצטלבות של שתי הזהויות – היות האדם עם מוגבלות שכלית-התפתחותית והיות האדם משתייך לחברה הערבית בישראל – מובילה להדרה עמוקה. סקירת המחקרים שהוצגה בפרק זה תומכת בטענה כי קבוצה זו מודרת פעמיים,

פעם אחת בשל היותה ערבית ופעם שנייה בשל היותה עם מוגבלות (עבאס, 2011).

על אף ששיעור האנשים עם מש"ה בחברה הערבית גבוה יותר משיעורם בחברה היהודית, כמות השירותים החברתיים נמוכה יותר, לצד ההשפעה הקיימת של הנורמות החברתיות על קבלת סיוע ממוסדות המדינה.

קשיים אופייניים לאוכלוסייה הערבית משפיעים גם על יכולת התפקוד של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות: מגורים בפריפריה, בה קיימת לעתים בעיה של מחסור באספקת שירותים וחוסר נגישות פיזית ושפתית לשירותים בסיסיים או ייעודיים עבור אנשים עם מוגבלות; בעיות תשתית ותחבורה (במיוחד בישובים הבדואים); חוסר נגישות פיזית במקומות ציבוריים ואף בבתיים של אנשים עם מוגבלות (דיאב, סנדלר-לף, 2011; Kandel et al., 2004). קשיים אלו עלולים להוות מוגבלות חברתית משמעותית ליכולת של אנשים עם מוגבלות להיות חלק אינטגרלי מהחברה ולתרום לה (נאון, 2009). בנוסף לקשיים אלו מתווספים קשיים הייחודיים למשפחות בהן אדם עם מוגבלות, המעמיסים על התנהלות משק הבית, כגון: הצורך בהשגחה וטיפול בילד או באדם עם מוגבלות וכאמור, התמודדות עם סטיגמות ודעות קדומות (דיאב, סנדלר-לף, 2011; נייקרוג ואחרים, 2014). קשיים אלו מחריפים נוכח העובדה כי רבות ממשפחות אלו נמצאות במצב כלכלי ירוד מלכתחילה (Gur et al., 2020). החסמים הקיימים בתחום, כמו: אי הנגישות השפתית והפיזית, הפער הגדול בין מספר ואיכות השירותים בתחום הלימודים, התעסוקה, פנאי, דיוקן, זוגיות ומשפחה, קיימים מזה שנים ומדווחים בדו"חות רבים, ומלמדים על כך, שהמסד טרם הטמיע את חובתו ואת אחריותו ליצירת הזדמנויות לאנשים עם מש"ה בחברה הערבית בישראל. אחריות זו כוללת את הדאגה למתן תקציבים לשם הנגשת השירותים והתאמתם, תוך הגברת איכות השירות הנצרך, ופיתוח פרויקטים להעלאת המודעות בקרב האוכלוסייה הכללית ודמויות מפתח, לגבי המוגבלויות בכלל ואוכלוסיית מש"ה בפרט, תוך חשיפתם לתכנים רלוונטיים בחייה של אוכלוסייה זו, כגון: זכויות, חסמים ואתגרים ויצירת שיתופי פעולה בין דיסציפלינות שונות.

חשוב לציין, כי קשיי השתלבות אנשים עם מש"ה בחברה נובעים בחלקם גם מהדרה חברתית פנימית, המגיעה מתוך החברה הערבית עצמה. העמדות החברתיות כלפי אנשים עם מש"ה בתוך החברה הערבית נעות מתחושת רחמים, המקשה על קידום עצמאות ואוטונומיה, ועד ליחס של הזנחה וניצול. יחס זה מבוסס על מערכת תרבותית מושרשת של דעות קדומות

(עבאס, 2013). החיבור בין האפליה הממסדית בישראל וההדרה החברתית יוצר מציאות שבה מרבית האנשים עם מש"ה נדחקים לשולי החברה. באופן כללי, נשים עם מוגבלות סובלות משתי קטיגוריות של מכשולי העצמה, המתבטאים במאבקן בחסמי נגישות לצד מאבקן במכשולים עקיפים, המתבטאים בהגנת יתר ומניעת חשיפה לגירויים שונים על ידי מערכות סמכותיות (חיג'אזי, 2012). ההיבט המגדרי מוסיף הצטלבות נוספת על ההצטלבות שבין היות האדם עם מוגבלות והשתייכות האדם לקבוצת מיעוט. כך, נשים עם מש"ה חוות אתגרים ייחודיים במימוש זכויותיהן ושילובן בחברה. ניתן לאפיין אותן כחשופות לאפליה משולשת. השתייכותן לקבוצת מיעוט אתני חושפת אותן לאפליה הממסדית במדינה והשתייכותן לאוכלוסיית האנשים עם המוגבלויות גוררת יחס חברתי מדכא. יתרה מכך, היותן נשים בחברה פטריארכלית, אשר למרות כניסת ערכים מודרניים, עדיין מדגישה את התפקיד המסורתי של הנשים, מערימה אתגרים ייחודיים למימוש עצמי. אי השוויון בהקשר זה בולט בעיקר בתחום הנישואין וההורות, כך שגברים עם מש"ה נמצאו כבעלי סיכוי גבוה יותר להתחתן ולהקים משפחות מאשר נשים עם מש"ה.

השלכות יישומיות

מרבית הבעיות בחברה הערבית הן אקוטיות, בין אם הן קשורות לתחומי החינוך, התעסוקה או הנגישות, ועל כן, הפתרונות אינם מידיים ונדרשת עבודה יסודית ורציפה בכל המישורים, לקידום אנשים ערבים עם מוגבלות בישראל. הגברת השתתפותם של אנשים ערבים עם מוגבלויות בחברה תושג דרך פעילות נגד דעות קדומות, וקידום מדיניות הדוגלת בהסרת חסמים חברתיים ואזרחיים. עם זאת, שינוי זה אין בו די: יש לחתור להעלאת הנושא לשיח הציבורי בתוך החברה הערבית ולפעול למען קידום מימוש זכויותיהם של אנשים עם מש"ה בקרבה.

לכוחות התרבותיים והדתיים השלכות משמעותיות על המשפחה בחברה הערבית בישראל. הם מציבים אתגרים עבור המשפחה הערבית בנקודות האינטראקציה השונות עם החברה הדומיננטית ובמיוחד בנושאים הקשורים לאספקת שירותים חברתיים. בחברה בה קיימת חשיבות מכרעת למעמד המשפחה בחיי האדם עם המוגבלות, קיים צורך בפיתוח מענים מותאמים תרבותית למשפחות אלה. מידע על זכויות ועל שיטות טיפול וסיוע מקצועי תומך עשוי לשפר את רווחתה של משפחה זו, חוסנה וכוחה לתמוך בילדים עם מש"ה.

סוגיה נוספת היא הכשרה והדרכה של אנשי מקצוע לפיתוח מענים ומתן שירות פסיכו-סוציאלי רגיש תרבותית. אנשי המקצוע הם המועמדים הטבעיים להיות סוכני שינוי מטעם המדינה ובעלי פוטנציאל מרבי לפעול לקידום האינטגרציה הנחוצה במאמץ להושטת עזרה משמעותית, באמצעות הידע והמשאבים המוכרים בשדה המקצועי. כמו כן, יש בידם את הכלים לפעול ברגישות ומתוך התחשבות במאפיינים של החברה והקהילה לה הם באים לסייע. השימוש בלשונה התרבותית, וגיוס מבני ההשפעה האפקטיביים שכבר קיימים בה בפועל, מאפשרים את בניית האמון והנכונות לשיתוף פעולה מהצד המקבל את הסיוע המוצע. על כן, יש להבשיר, ללוות ולהדריך את אנשי המקצוע.

לבסוף, ראוי לפתח פלטפורמות מותאמות לקידום הסנגור העצמי של אנשים עם מוגבלויות בחברה הערבית בישראל. בשנים האחרונות אנו עדים למגמה חיובית בחברה הערבית, לפיה אנשים עם מוגבלויות פועלים למען שיפור מצבם, באמצעות התארגנות קבוצתית, בלתי פורמאלית (Al-Manarah, 2013). עם זאת, הדרך של אנשים עם מוגבלויות המעוניינים להתארגן לפעולה אינה פשוטה. הקושי מתבטא הן בחוסר ידע כיצד לעשות זאת, והן בחסרונה של יד מכוונת ומייעצת, מחסור תקציבי, ולעיתים חסך בתמיכה מוראלית. במקומות בהם נצפו התארגנויות מוצלחות, קיבלו האנשים עם המוגבלויות סיוע בשלב בניית התשתית לפעולה, מטעם המחלקה לשירותים חברתיים או גורם אחר ברמת השלטון המקומי. התמיכה התבטאה הן בליווי מקצועי, סיוע כספי (בין אם בסיוע תקציבי ישיר ובין אם במימון עקיף) והן בשיתוף פעולה בין ארגונים ומוסדות המסייעים לאנשים עם מוגבלויות. על אף התמונה שהצטיירה עד כה, ביחסה של החברה הערבית לאנשים עם מוגבלויות בקרבה, ניתן לראות בעשור האחרון ניצנים של שינוי מצד גורמים פורמליים וולונטריים. קיימות רשויות מקומיות שרתמו עצמן למאמץ לסייע לאנשים עם מוגבלויות בתחומים שונים, להנגיש את היישוב ולפעול למען שילובם של אנשים עם מוגבלויות בחברה. הפנייה לגורמים מוסדיים פורמליים לשם התארגנויות מקומיות היא מגמה שמתפתחת והולכת בעשורים האחרונים, אך עדיין לא מושרשת בחברה הערבית. בהקשר זה יש לזכור, כי חלק ניכר מן החברה הערבית מעדיף לפנות לגורמי תמיכה משפחתיים.

השלכות למחקר

המחקר בהקשר של אנשים עם מש"ה בחברה הערבית בישראל הינו דל ומצומצם ובעל חסרים מהותיים בתחומים שונים. סקירת המחקרים שהוצגה בפרק זה מעלה כיוונים חשובים למחקרי המשך. ניכר מחסור במחקר העוסק בנקודת המבט של אנשים עם מש"ה עצמם. בעוד רב המחקר אודות בני משפחה של ילדים ובוגרים עם מש"ה ואודות תפיסות חברתיות, ראוי שמחקרים עתידיים יבחנו את חוויות החיים של אנשים עם מש"ה בחברה הערבית בישראל, תוך התייחסות להשתתפותם החברתית בכל תחומי החיים, למימושם העצמי ולייחס אותו הם חווים מהחברה. כמו כן, מספר תחומים, כגון: שילוב בחינוך, בהשכלה הגבוהה, בתעסוקה ופנאי, והתחום הזוגי, לא זכו להתייחסות מחקרית מספקת ויש להרחיב את הידע וההבנה על החסמים וההזדמנויות. חשוב אף לבחון את העמדות החברתיות וההכללה החברתית של אנשים עם מש"ה בתוך החברה הערבית, מעבר להשוואה מול החברה היהודית. בנוסף, ראוי שמחקרים עתידיים יאמצו את פרספקטיבת ההצטלבות כמסגרת תיאורטית להבנה מעמיקה של ההצטלבות עם קטיגוריות "שונות" אחרות, כמו: מגדר או גיל. במיוחד יש לפתח את המחקר אודות נשים עם מש"ה וזקנים עם מש"ה.

כפי שבא לידי ביטוי בסקירה המחקרית, נשים עם מש"ה חוות יחס מפלה בתחומים שונים בחייהן, וראוי שמחקרי המשך יתמקדו בהיבטים הקשורים לנשים באופן מיוחד, כגון: בחינת התפיסה החברתית הרווחת כלפי אנשים עם מש"ה מהזווית של תפיסות מגדריות והבדלי מגדר, נישואין, הורות ותעסוקה.

לאור המורכבות של חקר חברה המתוארת כ"חברה במעבר", אנו עדים לתמורות שונות בחיי אנשים בחברה זו. אך, לצד זאת, קיימת תמימות דעים, כי המשפחה הערבית עדיין מהווה משאב ועוגן משמעותי בחיי אנשים עם מוגבלויות, שיש לקחת בחשבון בעת ההתערבות. לצד מגמה זו, מחקרים אחדים ציינו, כי לאחרונה קיימת נטייה להשתמש בסיוע ועזרה בלתי פורמליים. לאור זאת, קיים צורך במחקר המשך, אשר יבחן נקודה זו לעומק, תוך מתן דגש למיפוי וזיהוי מניעים מרכזיים בקרב המשפחות.

Intellectual and developmental disabilities in Arab society in Israel: Intersectionality perspective

Leena Badran, Ayelet Gur, Wafa Badran and Michael Ashley Stein

Abstract

People with intellectual and developmental disabilities (IDD) in Arab society in Israel are at high risk of experiencing discrimination, due both to their disability status and membership within an ethnic minority group. This chapter reviews research on Arabs in Israel with IDD and their families from the perspective of intersectionality. The concept of intersectionality arose from feminist and racial theories to describe the prejudicial consequences of belonging to a number of protected groups. Intersectionality provides a lens for understanding individuals' multiple identities (e.g., disability, gender, race) and how these identities interact to shape experiences in specific contexts. Intersectionality is thus an analytic tool that considers the meaning of membership in multiple social groups, including the effects of identification with multiple categories beyond the mainstream. Although extensive literature has investigated the impact upon people with disabilities, women, the elderly, and minorities of their respective identities limiting social opportunities, the combined effect of a person with a disability belonging to another

protected group, has not been adequately studied. The chapter sheds light on the implications of the intersection between IDD and ethnic origin in various spheres of life in Arab society in Israel, and reviews the literature regarding Arabs with IDD and their families with reference to stigma, double discrimination, integration in the community, employment, leisure, culture, marriage, and parenting.

ذوو المحدودية الذهنية التطورية في المجتمع العربي في اسرائيل تقاطع اشكال التمييز- التقاطعية

د. ليנה بدران، د. اييليت جور، وفاء بدران، بروفييسور مايكل
اشلي شطاين

ملخص

الأشخاص ذوو المحدودية الذهنية التطورية في المجتمع العربي بإسرائيل هم أكثر عرضة لمواجهة اشكال تمييز متعددة، وذلك على خلفية محدوديتهم وعلى خلفية انتمائهم لمجموعة أقلية عرقية. الغرض من هذا البحث هو مراجعة الدراسات المتعلقة بأشخاص ذوي محدودية ذهنية تطورية وعائلاتهم في المجتمع العربي بإسرائيل، من منظور تقاطع اشكال التمييز – او التقاطعية (Intersectionality) نشأ مفهوم التقاطعية من النظريات النسوية والعرقية لوصف التبعيات المنبثقة نتيجة الانتماء إلى عدد من المجموعات المحمية. يصب مركز دراسة التقاطعية النقاش ما إذا كان الأشخاص المنتمين لعدة مجموعات محمية يعانون من تمييز أكثر من الأشخاص المنتمين لمجموعة محمية واحدة.

تزعم هذه النظرية ان الانسان المنتمي لمجموعتين محميتين قد يتعرض أكثر لظواهر تمييز متعددة وان ظواهر التمييز هذه ستكون خاصة لدمج الافتراضات الاجتماعية - الثقافية المصاحبة لنفس المجموعات المحمية المتقاطعة. تناولت الادبيات حقيقة ان الأشخاص ذوي المحدودية الذهنية، النساء، كبار السن وأبناء الأقلية معرضين لفرص محدودة في مجالات الحياة المختلفة. لم يتم مناقشة خاصية الدمج للأشخاص المنتمين لمجموعة المحدودين ذهنياً ومجموعة الأقلية العرقية في آن واحد.

هدف هذا الفصل هو مراجعة الجوانب والتحديات الخاصة التي يواجهها الأشخاص ذوو المحدودية الذهنية التطورية وعائلاتهم في الاندماج داخل المجتمع العربي بإسرائيل في مجالات حياتية مختلفة كالاندماج المجتمعي، العمل والترفيه، الزواج والوالدية ومناقشة ذلك عبر عدسة نظرية تقاطع اشكال التمييز (Intersectionality).

ביבליוגרפיה

- אבו אלעולא, א. (2014). תפיסותיהם של אנשי מקצוע ושל בעלי עניין את נישואי נשים ערביות בעלות אינטליגנציה תקינה עם גברים בעלי מוגבלות שכלית. (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך לעבודה סוציאלית). אוניברסיטת חיפה.
- אבו עסבה, ח. (2014). בעלי מוגבלות שכלית התפתחותית ערביים בשוק העבודה: עמדות, חסמים ומה שביניהם. מכללת אלקאסמי, מרכז המחקר למדעי חינוך וחברה.
- אבו עסבה, ח. ואבו נסרה, מ. (2014). אנשים בעלי מוגבלות שכלית התפתחותית באוכלוסייה הערבית בישראל: עמדות וסיכויי השתלבות בחברה. מכללת אלקאסמי.
- אבו עסבה, ח. ואבו ראס, פ. (2019). אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בחברה הערבית בישראל. מפגש לעבודה חינוכית, כ"ז(49/50), 57-78.
- אבו שקארה, ג. (2010). תפיסות הורים לבוגרים עם לקויות קוגניטיביות במגזר הערבי את הדיור בקהילה. (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך לעבודה סוציאלית). אוניברסיטת חיפה.
- אלקרינאווי, ע. וסלונים נבו, ו. (2009). תפיסת הילד החריג במשפחה הבדואית והשפעתה על דימויה ותפקודה של היחידה המשפחתית. אוניברסיטת בן גוריון.
- ארסלאן, מ. (2012). אוריינטציות העתיד והנחישות העצמית של מתבגרים ערבים עם נכות התפתחותית (בעלי מוגבלות שכלית קל) בהשוואה לאוריינטציות העתיד המובנית של הורי המתבגרים האלה בהקשר של דפוס ההורות. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת חיפה.
- בדראן, ל. (2020). בין חילון לדתיות בישראל: הבדלים בין המלצותיהם של עובדים סוציאליים מוסלמים ואימאמים בסוגיות של נישואין/גירושין ומשמורת ילדים הנוגעות לאנשים עם מש"ה או מחלת נפש. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת חיפה.
- בוקניק, ש. (2012). חורים ברצף התעסוקתי של אנשים עם מש"ה בישראל. אקו"ם ישראל. גור, א. ושטיין, מ"א. (2019). הורות בקרב אנשים עם מש"ה – פרספקטיבה של עובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים. דו"ח סופי המוגש למנהל מוגבלויות, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים. אוניברסיטת בר אילן.
- גנאים-בדראן, ל., וגור, א. (2020). הורות עם מוגבלות שכלית-התפתחותית בחברה הערבית בישראל. סוגיות חברתיות בישראל, 2(29), 369-392. <https://doi.org/https://doi.org/10.26351/SIII/29-2/5>
- ג'ראסי, ע. (2013). טיפול פסיכוסוציאלי בחברה הערבית. בתוך: מ. חובב, א. לוונטל וי. קטן (עורכים), עבודה סוציאלית בישראל (עמ' 506-526). הקיבוץ המאוחד.
- דיאב, ס. וסנדלר-לף, א. (2011). בריאות הנפש ונפגעי נפש בחברה הערבית בישראל: תמונת מצב על אזור המשולש. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020א). ישראל במספרים: נתונים נבחרים מתוך שנתון סטטיסטי לישראל 2020. אוחר מתוך https://www.cbs.gov.il/he/publications/DocLib/isr_in_n/isr_in_n20h.pdf (2020ב). ישראל במספרים ערב ראש השנה תשפ"א: נתונים נבחרים מהלוחות השנתיים 2020. אוחר מתוך: <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/Pages/2020.aspx> (2020). ישראל במספרים-ערב-ראש-השנה-תשפ"א-נתונים-נבחרים-מהלוחות-השנתיים-2020. המוסד לביטוח לאומי. (2018). ממדי העוני והפער החברתיים-דוח שנתי. אוחר מתוך: https://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Documents/oni2018.pdf

זבידא, ס. (2017). צמיחתן האישית ורווחתן הנפשית של סבתות ערביות במשפחות לילדים עם/וללא מוגבלות שכלית: תרומתם של מאפיינים אישיים ובין אישיים. (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית), אוניברסיטת בר-אילן.

חביב, ג., קינג, א., בן שוהם, וולדה-צדיק, א., ולסקי, ק. (2010). ארגון לשיתוף פעולה כלכלי ופיתוח OECD, דוח מס' 112: עבודה מצב שוק העבודה ומצב חברתי כלכלי של האוכלוסייה הערבית בישראל. מאירס-ג'ונט-מכון ברוקדייל.

חג' יחיא-אבו אחמד, נ. (2006). זוגיות והורות במשפחה הערבית בישראל: תהליכי שינוי ושימור בשלושה הדורות. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת חיפה.

חדאד, חג' יחיא, נ. (2017). החברה הערבית בישראל – תמונת מצב חברתית-כלכלית ומבט לעתיד. המכון הישראלי לדמוקרטיה והמשרד לשוויון חברתי.

חיג'אזי, א. (2018). איכות חיים של הורים המטפלים בילדיהם עם מוגבלות שכלית התפתחותית בבתי אב יהודיים וערביים. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת חיפה.

חיידר, ע. (עורך). (2005). ספר החברה הערבית בישראל (8): אוכלוסייה, חברה, כלכלה. מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

חיידר, ע. (2010). "מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל", דו"ח סיכוי 2009. עמותת סיכוי.

מוניקנדס-גבעון, י. (2017). אנשים עם מוגבלות בחברה הערבית: נתונים כלליים ונתונים על תלמידים במערכת החינוך המיוחד. הכנסת, מרכז המחקר והמידע. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/ab6dc206-b642-e611-80d6-00155d0acbc2/2_ab6dc206-b642-e611-80d6-00155d0acbc2_11_9128.pdf

מזאוי-מרג'יה, מ. (2001). עמדות אנשי צוות במגזר הערבי כלפי שילובים של אנשים מפגרים בקהילה. (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית), אוניברסיטת חיפה.

מוניקנדס-גבעון, י. (2020). אנשים עם מוגבלות בחברה הדרוזית: נתונים כלליים בתחומי הרווחה, הביטחון הסוציאלי ובריאות הנפש. הכנסת, מרכז המחקר והמידע. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/96a109d4-78bb-ea11-8116-00155d0af32a/2_96a109d4-78bb-ea11-8116-00155d0af32a_11_16519.pdf

נאון, ד. (עורכת). (2009). מבוגרים בעלי מוגבלות בישראל. ג'וינט-מכון ברוקדייל.

נורית, ש. (2001). סקירת ספרות על מוגבלות בחברה הערבית בישראל. מאירס-ג'וינט מכון ברוקדייל.

נייקרוג, ש., רוט, ד., יודס, ג'. וזמיר, נ. (2014). איכות החיים של משפחות ערביות בישראל. סוגיות בחינוך מיוחד ובשילוב, 27(1), 101-118.

נמר-פורסטנברג, ר., ברלב, ל., עידו, ב., גורן, ה., ובן שמחון, מ. (2018). חלק א. אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. בתוך: י. צבע (עורך), סקירת השירותים החברתיים: סקירת העשור 2009-2018. משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים. https://www.gov.il/BlobFolder/reports/molasa-social-services-review-20%decade-2009-2018/he/SocialServicesReview_decade-2009-2018.pdf 6%חלק א-20%אנשים עם 20%מוגבלות 20%שכלית 20%התפתחותית מוגשגש.

- נסר, כ. (2013). הגברת מעורבות משפחתית באוכלוסיית אנשים עם מוגבלות שכלית במעונות פנימייה בחברה הערבית בישראל. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת חיפה.
- סטריאר, ר. וזידאן, א. (2015). נישואי נשים עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית: ניתוח מקרה על פי התיאוריה האינטרסקציונלית. *חברה ורווחה*, לה' (4), 479-459.
- סמארה-יוסף, ר. (2014). *השוואת דגמי ההשתתפות בפעילויות פנאי ותפיסת ההורים את הנגישות הסביבתית בין ילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית וילדים ללא מוגבלות*. (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בריפוי בעיסוק), אוניברסיטת חיפה.
- סנדלר-לף, א. ושחק, י. (2006). הנכים בחברה הערבית בישראל: הזדמנות לשינוי חברתי. ג'וינט ישראל.
- עבאס, ע. (2011). *המוכחים פעמיים, האנשים עם מוגבלות בחברה הערבית בישראל*. אלמנארה, העמותה לקידום העיוורים ואנשים עם מוגבלות בחברה הערבית בישראל.
- עבאס, ע. (2013). *לשון המופלים פעמיים: האנשים עם מוגבלות בחברה הערבית בישראל – נייר עמדה*.
- אלמנארה, העמותה לקידום העיוורים ואנשים עם מוגבלות בחברה הערבית בישראל.
- עודה, ל. (2014). *צמיחה אישית של אמהות ערביות המגדלות ילד עם וללא נכות אינטלקטואלית* (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת חיפה.
- עראקי, ס. (2017). *דפוסי פנאי בקרב בני נוער ערבים בישראל*. (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך לעבודה סוציאלית). אוניברסיטת בר-אילן.
- פינדלר, ל. זבידאט, ס. רכבי, נ., וסקבירסקי, ו. (2017). *אימהות וסבתות במשפחות לילדים עם/וללא מוגבלות שכלית התפתחותית בחברה הערבית*. אוניברסיטת בר-אילן וקרן שלם.
- רוזן, ב., אלרועי, א., אקר, נ., ואיסמאעיל, ש. (2008). *קידום בריאות באוכלוסייה הערבית, דוח מחקר*. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל
- רכס, א. (2009). *החברה הערבית בישראל- אוגדן מידע*. יוזמות קרן אברהם.
- Abo-Rass, F., Werner, P., & Shinan-Altman, S. (2020). Self-stigma formation process among younger and older Israeli Arabs diagnosed with depression. *Aging & Mental Health*, 1–6. <https://doi.org/10.1080/13607863.2020.1758901>
- Al-Krenawi, A., Graham, J. R., & Al Gharaibeh, F. (2011). The impact of intellectual disability, caregiver burden, family functioning, marital quality, and sense of coherence. *Disability & Society*, 26(2), 139–150. <https://doi.org/10.1080/09687599.2011.543861>
- Al-Manarah, (2013). *The doubly discriminated disability rights for Arab persons in Israel. A position paper*. The Association for Arab Persons with Disabilities.
- Azaiza, F. (2013). Processes of conservation and change in Arab society in Israel: Implications for the health and welfare of the Arab population. *International Journal of Social Welfare* 22(1), 15-24. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2397.2011.00866.x>

- Azaiza, F., Croitoru, T., & Rimmerman, A. (2012). Participation in leisure activities of Jewish and Arab adults with intellectual disabilities living in the community. *Journal of Leisure Research*, 44(3), 379–391. <https://doi.org/10.1080/00222216.2012.11950270>
- Berghs, M., & Dyson, S. M. (2020). Intersectionality and employment in the United Kingdom: Where are all the Black disabled people? *Disability & Society*, <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1829556>
- Blit-Cohen, E., & Jammal-Abboud, R. (2017). The impact of Arab-Israeli culture on the characteristics of the therapeutic encounter between women social workers and fathers in Arab parent-child centers. *Journal of Social Work Practice*, 31(3), 337–351. <https://doi.org/10.1080/02650533.2016.1189404>
- De Beco, G. (2014). The right to inclusive education according to article 24 of the UN convention on the rights of persons with disabilities: Background, requirements and (remaining) questions. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 32, 263–87. <https://doi.org/10.1177%2F016934411403200304>
- Duvdevany I., & Abboud S. (2003). Stress, social support and well-being of Arab mothers of children with intellectual disability who are served by welfare services in northern Israel. *Journal of Intellectual Disability Research*, 47, 264-272. DOI: 10.1046/j.1365-2788.2003.00488.x
- Ghaly, M. M. (2008). Physical and spiritual treatment of disability in Islam: Perspectives of early and modern jurists. *Journal of Religion, Disability and Health*, 12(2), 105–143. <https://doi.org/10.1080/15228960802160647>
- Glasson, E. J., Sullivan, S. G., Hussain, R., & Bittles, A. H. (2005). An assessment of intellectual disability among Aboriginal Australians. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49 (8), 626–634. doi: 10.1111/j.1365-2788.2005.00722.x
- Goethals, T., De Schauwer, E., & Van Hove, G. (2015). Weaving intersectionality into disability studies research: Inclusion, reflexivity and anti-essentialism. *DiGeSt. Journal of Diversity and Gender Studies*, 2(1-2), 75-94. <https://doi.org/10.11116/jdivegendstud.2.1-2.0075>
- Gur, A., Gnaeem-Badran, L., & Stein, M. A. (2020). Social worker perspectives on marriage and parenting among Muslim men with intellectual disabilities in Israel. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 45(2), 386–397. <https://doi.org/10.3109/13668250.2019.1704346>
- Gur, A., Gnaeem-Badran, L., & Stein, M. A. (2021). The role of grandparents in Israeli Muslim families with intellectually disabled fathers: Social workers' perspectives. *Social Work*, 66(2), 139-147. <https://doi-org.ezproxy.haifa.ac.il/10.1093/sw/swab006>
- Gur, A., Hijazi, A., & Rimmerman, A. (2020). Caregiving of offspring with intellectual developmental disabilities in Israeli Jewish and Arab households: Financial and psychosocial differences. *Research in Developmental Disabilities*, 96, (10) ,35-44. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2019.103544>

- Hasnain, R., Shaikh, L. C., & Shanawi, H. (2008). *Disability and the Muslim perspective: An introduction for rehabilitation and health care providers*. Center for international Rehabilitation Research Information and Exchange. State University of New York.
- Hornor-Johnson, M. (2020). Disability, Intersectionality, and Inequity: Life at the Margins. In D. J. Lollar., W. Horner-Johnson., & K Froehlich-Grobe (Eds.), *Public Health Perspectives on Disability* (91-107). Springer.
- Kabiyea, F., & Manor-Binyamini, I. (2019). The relationship between stress and stigma, somatization and parental self-efficacy among fathers of adolescents with developmental disabilities in the Bedouin community in Israel. *Research in Developmental Disabilities, 90*, 31–40. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2019.04.004>
- Kandel, I., Morad, M., Vardi, G., Press, J., & Merrick, J. (2004). The Arab community in Israel coping with intellectual and developmental disability. *The Scientific World Journal, 4*, 324–332. <https://doi.org/10.1100/tsw.2004.31>
- Lisney, E., N. Jacobs, N. Parker, F. Perry, and E. Vogelmann. (2020). *The Impact of COVID 19 on Disabled Women from Sisters of Frida: Voices of Disabled Women in the Pandemic*. Sisters of Frida.
- Manor-Binyamini, I. (2010). Mothers of children with developmental disorders in the Bedouin community in Israel: Family functioning, caregiver burden, and coping abilities. *Journal of Autism Developmental Disorder, 41*, 610–617. DOI: 10.1007/s10803-010-1080-1
- Manor-Binyamini, I. (2018). Reasons for marriage of educated Bedouin women to Bedouin men with intellectual disability from the point of view of the women. *Journal of Intellectual & Developmental Disability, 43*(3), 285–294. <https://doi.org/10.3109/13668250.2018.1425824>
- Manor-Binyamini, I., & Naamneh, G. (2020). The relationship between parenting stress, social capital and somatization among Arab mothers of adolescents with behavioural disorders. *European Journal of Special Needs Education, 35*(2), 236–253. <https://doi.org/10.1080/08856257.2019.1646956>
- Manor-Binyamini, I., & Nator, M. (2016). Parental coping with adolescent developmental disabilities in terms of stress, sense of coherence and hope within the Druze community of Israel. *Research in Developmental Disabilities, 55*, 358–367. DOI: 10.1016/j.ridd.2016.05.003
- Manor-Binyamini, I. (2014). *School-Parent Collaborations in Indigenous Communities*. New York Heidelberg. Springer.
- Moodley J, Graham L. (2015). The importance of intersectionality in disability and gender studies. *Agenda, 29*(2), 24-33. <https://doi.org/10.1080/10130950.2015.1041802>

- Morad, M., Morad, T., Kandel, I., & Merrick, J. (2004). Attitudes of Bedouin and Jewish physicians towards the medical care for persons with intellectual disability in the Bedouin negev community. A pilot study. *The Scientific World Journal*, 4, 649–654. <https://doi.org/10.1100/tsw.2004.125>
- Nasser, K., Sachs, D., & Sa'ar, A. (2017). A necessary evil: Residential placement of people with intellectual disability among the Palestinian minority in Israel. *Research in Developmental Disabilities*, 60, 115–124. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2016.11.018>
- Roberts, D. & Jesudason, S. (2013). Movement intersectionality: The case of race, gender, disability, and genetic technologies. *Du Bois Review*, 10(2), 313–328. <https://doi.org/10.1017/S1742058X13000210>
- Roth, D., & Brown, I. (2017). Social and cultural considerations in family quality of life: Jewish and Arab Israeli families' child-raising experiences. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 14(1), 68–77. <https://doi.org/10.1111/jppi.12208>
- Saad, H. A., Elbedour, S., Hallaq, E., Merrick, J., & Tenenbaum, A. (2014). Consanguineous marriage and intellectual and developmental disabilities among Arab Bedouins children of the Negev region in southern Israel: A pilot study. *Frontiers in Public Health*, 2(3), 1-3. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2014.00003>
- Saul, R., & Philips, D. (1999). Ghosts and germs: Cerebral palsy in Nepal – A preliminary exploration of cosmology and disability. In E. Stone (Ed.), *Disability and development: Learning from action and research on disability in the majority world* (210–227). The Disability Press.
- Shaw, L. R., Chan, F., & McMahon, B. T. (2012). Intersectionality and disability harassment: The interactive effects of disability, race, age, and gender. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 55(2), 82-91. <https://doi.org/10.1177/0034355211431167>
- Söder, M. (2009). Tensions, perspectives and themes in disability studies. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 11(2), 67- 81. <https://doi.org/10.1080/15017410902830496>
- United Nations (2006). The UN convention on the rights of persons with disabilities. United Nations. Retrieved from: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons%20with-disabilities.html>
- Werner, S. (2019). Service use and perceptions of service effectiveness by parents of individuals with intellectual disabilities: comparing Jewish and Arab Israeli parental caregivers. *Journal of Intellectual Disability Research*, 63(8), 957–968. <https://doi.org/10.1111/jir.12611>
- Warner D.F., & Brown TH. (2011). Understanding how race/ethnicity and gender define age-trajectories of disability: An intersectionality approach. *Social science & Medicine*, 72(8), 1236–48. DOI: 10.1016/j.socscimed.2011.02.034

הספר מציג סקירות רחבות בין-תחומיות של ידע תיאורטי עדכני בנושא מוגבלות שכלית התפתחותית. סקירות רחבות אלו, כוללות ממצאי מחקרים ישראלים ובינלאומיים ודיון נרחב בהשלכות היישומיות של ממצאים אלו. באמצעות המשגות תיאורטיות, ניתוח מעמיק של חקר מוגבלות שכלית התפתחותית ויישומי התערבות טיפוליים וחינוכיים של מידע זה, מצליח הספר להציג בצורה רחבה את תחומי הדעת המרכזיים להם נזקקים סטודנטים, חוקרים, ואנשי המקצוע בעבודתם עם ילדים, מתבגרים ומבוגרים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ובני משפחותיהם.

אודות קרן שלם

קרן ציבורית של השלטון המקומי בשיתוף משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, מטרתה לסייע לרשויות האזוריות והמקומיות לפתח שירותים בקהילה לאנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, הקרן מסייעת במענקים, ייעוץ וחשיבה לקידום איכות החיים בקהילה של האדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית בקהילה לכל אורך חייו, זאת מתוך הבנה מעמיקה במורכבות הצרכים הטיפוליים של האדם עם מוגבלות עצמו וצרכיו של הסובבים אותו.

Intellectual Developmental Disorders

Theory, research and implications

Michal Al-Yagon | Malka Margalit

This book offers a comprehensive interdisciplinary review of scientific knowledge, national and international empirical research as well as practical implications regarding individuals with intellectual developmental disorders and their families. Through theoretical conceptualizations, in-depth analysis of recent studies that lead to interventions, clinical treatments and educational practices, the book synthesizes a broad range of major topics for students, researchers and professional who work with children, adolescents and adults with this disorder and their families.

About Shalem Foundation

The Shalem Foundation was founded more than three decades ago by the Federation of Local Authorities in cooperation with the Ministry of Social Services in order to develop services for people with intellectual and developmental disabilities in the local community.

The Foundation's activities are guided by the vision that "a person with intellectual and developmental disabilities has the basic right to live a normal life in their natural environment, realize their potential, be an integral part of the social and cultural fabric of the community and have access to the labor market according to his or her abilities, desires and needs."

מאפשרת · מחברת · אחרת

איכות חיים לאדם עם מוגבלות
שכלית התפתחותית ברשויות המקומיות